

УДК 82.01/09+574

МАМБЕТАКУНОВ Э.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
МАМБЕТАКУНОВ Э.
КНУ имени Ж. Баласагына
МАМВЕТАКУНОВ Е.
KNU named after J. Balasagyn

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН "КУТТУУ БИЛИМИНДЕГИ" ЭКОЛОГИЯЛЫК
ЖАНА ЭТИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕР**

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ И ЭТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ЖУСУПА
БАЛАСАГЫНА "КУТТУУ БИЛИМ" ("БЛАГОДАТНЫЕ ЗНАНИЯ")

ECOLOGICAL AND ETHICAL ISSUES IN THE WORK OF ZHUSUP BALASAGYN
"KUTTUU BILIM"

Кыскача мүнөздөмө: Макалада XI кылымдагы улуу ойчул, даанышман бабабыз Жусуп Баласагындын "Куттуу билим" чыгармасында социалдык экологиялык маданияттын жана адамдардын этикалык сапаттарынын чагылдырылышы жөнүндө сөз болот. Алар бир нече бөлүктөргө бөлүнүп, чыгармадагы конкреттүү мисалдар менен тастыкталган. Ар кандай кесиптеги жана социалдык-административдик абалдагы адамдардын ишмердигине коюлган талаптар менен аларга жасалуучу мамилелер жөнүндөгү насааттар талданган.

Аннотация: В статье исследованы вопросы социально-экологической культуры и этические качества людей, отраженные в книге выдающегося мыслителя-гуманиста XI века Жусупа Баласагына "Куттуу билим". На конкретном материале, взятом из этого произведения, обсуждены проблемы взаимоотношения людей, занятых в разных областях народного хозяйства и на административно-управленческих должностях.

Abstract: The article examines the issues of social and ecological culture and ethical qualities of people, reflected in the book of the outstanding thinker-humanist of the 11th century Zhusup Balasagyn "Kuttuu bilim". On the specific material taken from this work, the problems of relationships, engaged in different areas of the national economy and in high-management positions are discussed.

Негизги сөздөр: Жусуп Баласагын; "Куттуу билим"; экология; этика; табияттын экологиясы; социалдык экология; адамдардын өз ара мамилеси; сый урмат; ишеним.

Ключевые слова: Жусуп Баласагын; "Куттуу билим"; экология; этика; экология природы; социальная экология; взаимоотношения людей; уважение; убеждение; доверие.

Keywords: Zhusup Balasagyn; "Kuttuu bilim"; ecology; ethics; ecology of nature; social ecology; human relationships; respect; conviction; trust.

Жусуп Баласагындын "Куттуу билим" чыгармасы Манас эпосу саяктуу эле энциклопедиялык мазмундагы эмгек болуп эсептелет. Аны окуганда адамзат жашоосунун

баардык тармактарында кездешүүчү окуяларды, жагдайларды, мамилелерди, моралдык, ыймандык, башкаруучулук, насыяттарды кездештиребиз. Анын ичинде жалгыз эле коомдук-гуманитардык илимдерге тиешелүү болгон маселелер эмес, табигый – математикалык багыттагы далилдүү маалыматтар да бар. Алардын ар бири өз алдынча изилдөөнү талап кылган проблемалар. Макаланын темасына жараша биз Жусуп Баласагындын чыгармасындагы экологиялык, этикалык, ошондой эле эстетикалык маселелерге токтолууну чечтик.

Мурдагы өткөн замандарда кыргыз эли табият менен таттуу мамиледе болушуп, жандуу жана жансыз жаратылыштагы кубулуштардын маани – маңызын жакшы түшүнүшкөн. Аларга аяр мамиле жасашып, азыркы учурда биз илимий тилде атап жүргөн экологиялык, этикалык, эстетикалык маселелерди эң жөнөкөй ыкмалар менен чечишкен. Ушул илимий түшүнүктөрдүн мазмунуна, маани – маңызына токтололу.

Экология – (грек сөзү *oikos* үй, мекен+...логия). Сөздүктөрдө ал мындайча аныкталат:

1. Өсүмдүктөрдүн, жаныбарлардын, микроорганизмдердин өздөрү менен, ошондой эле айлана – чөйрө менен болгон мамилесин окуп үйрөнүүчү биологиянын бөлүмү;

2. Социалдык экология-адамдардын өз ара карым-катнаш проблемаларын изилдөөчү социология илиминин бир бөлүгү. Бул аныктамалардан көрүнүп тургандай экологиянын эки багыты кездешет:

1) Табияттын экологиясы.

2) Социалдык экология. Илимпоз – изденүүчүлөр көбүнчө табияттын экологиясына өзгөчө көңүл буруп келишет. Жаратылыштагы жер-суу ресурстарын сактоо, аларга аяр мамиле жасоо, көбөйтүү, өркүндөтүп өстүрүү, ири техникалык түзүлүштөрдү жасап, аларды сарамжалдуу колдонуу боюнча көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Натыйжада көптөгөн теориялык жана практикалык сунуштар берилген. Алар адамдардын күндөлүк турмушунда, эл чарбасынын ар кандай тармактарында, медицинада, таалим-тарбия ишинде кеңири колдонулуп жүрөт. Адамдардын табиятка болгон экологиялык маданияты кайсы бир денгээлде калыптанып калды десек болот. Албетте, кемчиликтер да жок эмес. Аны билгендер көп, аткаргандар аз. Негизинен бул орундалып кетүүчү маселе.

Ал эми социалдык экологияда проблемалар көп. Эмнегедир анын маани-маңызына адамдар үстүртөн мамиле жасагандай сезилет. Адамдардын ой жүгүртүүсүнүн тазалыгы, адамдардын бири-бирине жасаган мамилелеринин мүнөзү, адамдардын жан дүйнөсүнүн абалы, адамдардын адистик жана кесиптик ишмердүүлүгүндөгү билгилик, адамдын жүрүм-турумунун маңызын сыноо, баалоо социалдык экологияга тиешелүү болгон элементтер. Адамдын экологиялык абалынын негизги көрсөткүчү анын ден соолугу. “Ден соолук адамдын организмнин айлана-чөйрө менен болгон туруктуу тең салмактуулугу”. Ошол тең салмактуулукту буза тургандардын алдынкы сабында адамдар өздөрү турат. Адамдын организмдеги тең салмактуулукту бузуп коюу оңой эле. Аны айрым бир пенделер атайын жасабаса, көпчүлүгү эч маани бербей эле жасап коюшат. Бири-бирин адилетсиз сындашат, башкаларга жаман көрсөтүүгө аракеттенишет. Ошондой иштерди жасап жатканда, өзүнүн ички дүйнөсүндөгү тең салмактуулукту бузуп жатканын байкашпайт. Элес алышпайт. Ал акыры бир учурда өзүнө жетет, түшүнөт. Бирок аны оңдоого кеч болуп калат. Анын баары жакшы болсо да, начар болсо да адамдын этикалык сапатын көргөзөт.

Этика – (грек сөзү ethica салт, мүнөз) мораль жөнүндөгү философиялык окуу. Этиканы илимге биринчи жолу Аристотель киргизген. Мораль (фр. morale) – нрава (ыйман, нарк), адамдардын коомго жана башка адамдарга салыштырмалуу жүрүм-турумунун нормалары жана принциптеринин жыйындысы. Демек, этика адамдардын жүрүм-туруму жөнүндөгү эрежелердин мазмунун, алардын аткарылышынын сапатын мүнөздөйт. Ушул негизде социалдык экология менен этика тыгыз байланыштуу. Бул жерде сөз адамдардын социалдык экологиясы менен этикасы жөнүндө болуп жатат. Адамдын мына ушундай касиеттери Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасында кандай ачылган деген суроого жооп издеп көрөлү. Бул жердеги негизги принцип – адамдардын бири-бирине жасаган мамилелери менен алардын табиятка жасаган мамилелеринин бирдей даражада моралдык мааниге ээ болгондугу.

Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасынын мазмуну 85 майда бөлүктөн турат. Анын ар биринин темасы эле социалдык экология менен этиканын элементтерин камтып турат. Мисалы: Адам баласынын эң жакшы сапаттары - билими менен акылында деген бөлүмдө: “Адамзатты жаратты жандан артык, Акыл, билим, өнөрдү берди калпып” же “Билимдин маанисин бил, айтканын ук, Акыл ал, ар балээден кутулуп чык”. Ал эми “Тилдин асыл сапаттары жана пайда-зыяны” жөнүндөгү бөлүмдө төмөнкүлөрдү айтат:

“Илим менен билимге көпүрө – тил,
Көкөлөткөн адамды тили деп бил.
Тил адамды бакытка бөлөп салат,
Тил адамды шорлотот, башын алат.
Тил арстан босогоңдо комдонгон,
Бошоп кетсе өзүңдү да жеп койгон..”

Кийинки бөлүмдө “Адамдын жакшы иштери жана анын пайдасы” жөнүндө айтылат. Андагы бир эле ойду, башкача айтканда:

“Өмүрүңдү Ата-Журтка арнасаң,
Жыргап куунап, кор болбойсун эч качан”
же

“Жакшы адамдар иши менен даңкталат,
Даңктуу өлсө-артында ызат, сый калат” – дегенинде эле эмне деген ойлор жатат.

Кийинки сөзүн угалычы:

“Укчу сөзүн көзү ачык адамдын,
Көптү көргөн, көп жашаган бабаңдын.
Төрдөн орун тийген болсо нааданга,
Улагада калганыңа арданба.
А акылман улагада калса эгер,
Анда ал жер ардактуу деп биле бер.
Акылына жараша сый урмат,
Ага төр да, улага да жарашат”.

Бул адамдардын социалдык абалын баалоонун жана аларга сый көрсөтүүнүн критерийи гана болбостон, ар бир адамдын этикалык касиетин мүнөздөөчү сапат. Мындай мисалдар Жалаледдин Руминин “Месневисинде” жана “Апендинин жоруктарында” да кездешет.

Кийинки бөлүмдөрдө “Бийликке татыктуу өкүмдар кандай болушу керек? Ордо кызматчысы кандай болуш керек? Элчи болууга дайындалган адамдын сапаттары. Катчы

кандай болуш керек? Казыначыга ылайык сапаттар. Ашпозчулардын башчысы кандай болуш керек?” деген суроолорду коюп, анын ар бирине насыйкат жоопторун берген. Алар жогорку кызмат өкүлдөрүнө коюлган объективдүү талаптар. Булар бүгүнкү күндө да өзүнүн күчүн жоготкон жок. Анын ар биринин мазмунун талдап, азыркы илимий, социалдык-экономикалык, маданий жана саясий абалдарга жараша жаңы талаптарды иштеп чыгууга болот.

Жусуп Баласагын ордо башчыларынын кызматчыларга жасаган мамилесин, ошол эле кызматчылар ордого кандай иштерди жасоосун да көз жаздымда калтырган эмес. Өз учурунда бийлик ээлери жана жалпы эл илимпоздорго, дарыгерлерге, акындарга, дыйкандарга, малчыларга, соодагерлерге, кедей-кембагалдарга, өнөрчүлөргө кандай мамиле жасоо керектигин баяндайт. Мисал келтирели:

“Жок болсо илимпоздор элибизде,
Береке толмок эмес жерибизге.
Аларсыз дөдөй малбыз чогуу-чаран,
Кайтарып, баккан бизди алар чабан.
Аянба, илимпоздор сенин бактың,
Тамагын, ичер суусун берип баккын”.

Илимпоздорго кандай мамиле жасоо керектигин мындан ашыра айтуу мүмкүн эмес. Азыркы биздин жетекчилер муну түшүнүп эле турушат. Бирок кулак кагыш кылып коюу ашыкча болбойт.

Акынга: “Чоңдорду жазып жапыз кылган-акын,
Майданы жазып бийик кылган-акын.
Акындын түшүнө бил капа, дартын,
Аянба оңдоп анын жашоо-шартын.”

Дыйканга: “Дыйканда таза эмгек бизди баккан,
Дөөлөтүн, мээнетин да иштеп тапкан.
Жер айдап, эгип, отоп өмүр бою,
Алардын токчулукта таза ою.
Жеткирип бардыгына берет нанын,
Таратып Жараткандан буюрганын”

Дагы бир өзгөчө белгилей турган жагдай – Жусуп Баласагын өз чыгармасында бир эле турмуштук маселени ар кандай аспектиде талдоого алганы. Мисалы, Өткүрмүш менен Акдилмиш “Элине ак кызмат кылуу кандай болот?” – деген маселени бир нече жолу талкуулашат. Башында ойлору ар кандай багытта болуп, кайра-кайра маектешүүнүн натыйжасында бир пикирге келишкендиги айкындалат. Бул чындыкка жетүүнүн айныгыс, туура жолу. Аны Сократтан баштап, көптөгөн ойчулдар колдонушкан. Объективдүү, бири-бирине ызаат менен жүргүзүлгөн диалог, ар кимисинин ой жүгүртүүсүн өстүрүп, оюн эркин айтууга көнүктүрөт. Сүйлөй-сүйлөй чечен болосун, көрө-көрө көсөм болосун деген сөздүн мааниси ушунда. Турмуштук маселелерди чечүүдөгү чындыкка жетүүнүн диалектикалык жолу мына ушул калыс жүргүзүлгөн маектешүүдө. Бул азыркы учурдагы актуалдуу маселелердин бири. Социалдык экологиянын маданияты, адамдын этика-эстетикалык сапаты мына ушундай жол менен калыптанат жана өнүгөт. Ушундай эле этикалык маселе чыгарманын дагы бир жеринде кездешет. Ал Өткүрмүш менен Акдилмиштин түш көрүү жана түштү жоруу жөнүндөгү маеги. Мисалы Өткүрмүш Акдилмишке кандай түш көргөнүн айтып берет:

Айтып кирди Өткүрмүш тактап сөзүн:
“Мен айтайын – сен аны туура түшүн.
Шаты көрдүм, тепкичи элүү экен,
Бийик болчу, жаңылбайм жазы десем.
Көтөрүлдүм шатыга чыктым тынбай,
Чокусунда бир нече тепкич бардай.
Чокусунан бир атчан суусун сунду,
Баарын ичтим, суусунум канып турду.
Андан соң көтөрүүп көккө жеттим,
Дайыным чыкпай асманга сиңип кеттим”.
Бул түштү Акдилмиш мындайча жоруду:
“Шаты көрсө түшүндө – урмат, атак,
Ар тепкичи урматка жакындатат.
Канчалык бийик чыкса, абийри артып,
Бакыт да, бийлик жана урмат табат.
Идишин колго алып суусун ичтин,
Өмүрүң сенин узун болот экен.
Көкөлөп көккө сиңип учуп кетсең.

Теңирим бар тилегиң берет экен”.

Өткүрмүш түштүн мындай жорулушуна маакул болбойт. Бирок Акдилмишке акаарат айтпастан, өз түшүн өзү мындайча жоруп берет.

“Бийик келген шатыны көргөндүгүм,
Ал менин сүрүп келген өмүр – күнүм.
Чыккандыгым шатынын кылда учуна,
Өмүр жолдун түгөнүп бүткөнү да.
Эң башынан жоолуккан жалгыз атчан,
Андан алып колундагы сууну жуткам.
Идиштеги сууну бут ичкенимди,
Өмүр дедиң эң узун мага келчү.
Жарымын ичкен болсом ошол суунун,
Калмак дечи алдыда жарты өмүрүм.
Түшүмдө өзүм бийик учуп чыктым,
Дайынсыз көк асманга түпсүз жеттим.
Ал учкан жан, бийиктеп денден кетип,
Кайтып келбес жайына кетип калган”.

Карагылачы! Экөөндө тең улуу логика бар. Албетте, кимиси түштү туура жооруду, ал мага белгисиз. Аны түш жоору боюнча адистер айтышар. Мени кызыктырган нерсе бул эки каармандын бири-бирине жасаган урмат сыйы. Акдилмиштин ак тилеги. Өткүрмүштүн өзүнүн жашап өтөн өмүрүнө каниет кылып, өлүмдөн коркпой, ажалга тике карап турганы. Акырында ал:

“Толук ичтим мен сууну идиштеги,

Эсен-соо өмүр сүргүн өзүң эми” деп Акдилмишке ак пейилинен ак жол каалап отурбайбы. Мына ушунун өзү социалдык маданияттуулукту даңазалоонун үлгүсү. Инсандын этикалык жан дүйнөсүнүн жаркыраган элеси. Ошондон көп өтпөй Өткүрмүш каза болуп, анын жаназасын окушат.

Жусуп Баласагындын чыгармасында мезгилдин катаалдыгы, адамдын бузулгандыгы, достор арасындагы мерездик, ишенимсиздик жөнүндө да баяндалат. Мисал келтирели:

“Эл бузулду унутуп үрп адатын,
Кандай күнгө туш болдум, айтчы бачым?
Ишенимдүү адам жок таппай келем.
Мерез жанга көңүлдү кантип берем?
“Адам” – деген жаңырык, орду толбойт,
Кайда кеттиң? Изин да таап болбойт.
Жакын көрүп көптөрдү көздөй тутсам,
Душман чыкты бардыгы, эмне кылам?
Эми кимди өзүмө эш кылайын,
Кимге ишенип, кимдерди дос кылайын?”

Улуу акылмандын айткандары бүгүнкү күндүн да олуттуу проблемалары. Аны заманыбыздын улуу жазуучусу Чыңгыз Айтматов да айтпадыбы. “Адамга эң кыйыны күн сайын адам болуу”. Же болбосо “Өмүрдүн баасы – ишенген адамдарыңдын ишеними”.

Урматтуу кесиптештер! Табияттын экологиясы менен социалдык экологияны сактайлы! Этикалык, эстетикалык табитибизди өркүндөтөлү! Бири-бирибизди сыйлап-урматтайлы, бизде ишенген адамдардын ишеничин актайлы! Ата-журтубузга ак пейилден ак кызмат өтөйлү! Ал үчүн акылман бабабыз Жусуп Баласагынды окуйлу, үйрөнөлү, сүйөлү! Жаш муундарга жеткирели!

Колдонулган адабияттар

1. Жусуп Баласагын. Кут билим: Дастан / Байыркы түрк тилинен которгон Т.Козубеков; сүрөтчүсү А. Акматов. – Москва, 1993, 496-б.
2. Жусуп Баласагын. Кут билим: Дастан / Кыргызчалаткан К.Басылбеков. – Бишкек: Турар, 2018, 152-б.